

A tanulmány az alábbi irodalom felhasználásával készült:

1. Bárdos-Féltoronyi, Nicolas: *Quelle géopolitique pour l'Europe?* In: Philippart, Eric (éd.): *Nations et frontières dans la nouvelle Europe*. Bruxelles; Éditions Complexe. 105–127.
2. Fejtő, François 1992. *Fin de la démocratie populaire: les chemins du post-communisme*. Paris; Éditions du Seuil.
3. Huntington, Samuel 1994. *Le choc des civilisations?* Commentaire, numéro 66 été 1994. 238–253.
4. Molnár, Miklós 1990. *La démocratie se lève à l'Est*. Paris; Presses Universitaires de France.
5. Rupnik, Jacques 1990. *L'Autre Europe*. Paris; Éditions Odile Jacob.
6. Rupnik, Jacques 1992. *L'invention démocratique en Europe du Centre-Est*. In: *Cet étrange post-communisme* (sous la direction de Georges Mink et Jean-Charles Szurek). Paris; Presses du CNRS et la Découverte. 51–65.
7. Rupnik, Jacques 1993. *L'Europe des vases communicants*. In: Philippart, Eric: i. m. 27–36.
8. Seiler, Jean-Daniel 1993. *Une carte conceptuelle de la nouvelle Europe*. In: Philippart, Eric: 45–79.
9. Van Der Wusten, Herman 1993. *Les symboles de la future carte géopolitique de l'Europe*. In: Philippart, Eric: i. m. 127–137.

ELEK TIBOR

Az „otthonosság” kérdései térségünk új demokráciáiban

REFLEXIÓK KENDE PÉTER: MIÉRT NINCS REND
KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN? CÍMŰ KÖNYVÉHEZ

Kende Péter tanulmánykötetének, politikai esszégyűjteményének több összefüggésben is az otthonosság, illetve az otthonosság hiánya a központi problémája. Az „új szabadelvű államrend otthonosságának hiányát”, a demokrácia visszahonosításának kérdéseit, az állampolgári elidegenedés okait vizsgálja a szerző például a *Liberális-esély-látogatás* című 1993-as írásában, elsősorban Magyarországon, de utalva arra is, hogy mindez nemcsak nálunk aktuális téma. Ezen szöveget megelőzően egy egész fejezet foglalkozik a kötetben a jogállamisághoz, a működő demokráciákhoz való visszatérés nehézségeivel a kommunizmus utáni Kelet-Közép-Európában. „Végső soron egy valamennyire is népes közösség csak akkor érezheti magát saját országában »otthon«, ha az életét legközvetlenebbül érintő ügyeket saját hatáskörében igazgatja” – ezt már a vegyes nemzetiségű, többnyelvű államok politikai, közigazgatási problémáinak rendezhetőségéről értekezve írja Kende (*Van-e kiút a magyar-román viszályból?*). De ha a kötet címadó kérdésére, illetve az arra adott válaszokra gondolunk, például: akkor lesz béke és tartós rend, „amikor a térséget átszövő politikai és területi rend a társadalmi és etnikai alapegységek önrendelkezésére és szabad megegyezésére fog épülni” (*Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?*), ismét az otthonosság-élménynél tartunk, amennyiben a társadalmi és a né-

pek közötti béke, nyugalom, rend a kisebb-nagyobb közösségek és persze az állampolgárok otthonosság-érzésének egyik alapfeltétele. Ebben az értelemben úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kötetből a kelet-közép-európai otthontalanság-érzések anatómiája bontakozik ki.

*

A szovjet eredetű totalitárius államrendszer (amit Kende következetesen kommunizmusnak nevez) társadalmi, politikai jellemzése a szerző előző kötetének (*A párizsi toronyból*, 1991) volt fő témája. Az 1956-ban emigrált, s a hazai viszonyokat azóta is nemcsak figyelemmel kísérő, de következetesen elemző és radikális kritikával illető Kende írásai a rendszerváltozás után méltán s joggal tértek haza a magyar szellemi életbe. Nem elsősorban azért, mert szerzőjük az emigrációban különféle érdemeket szerzett, többek között szerkesztőként megteremtette a nyugati és a hazai demokratikus ellenzék együttgondolkodásának talán legjelentősebb fórumát a Magyar Füzetek-vel, hanem önértékük okán.

A jórészt 1989 utáni munkásságából válogató új tematikus összeállításában Kende már inkább csak szükségszerűen érinti a kommunizmus hatásait, örökségeit, amikor a régi rendszer romjain építkező új államiság alapjait, kereteit, belső feszültségeit vizsgálja, és azt, hogy milyen társadalomszerveződés, milyen közösségformálódás foglalta el a térségben a kommunizmus helyét. Elemzéseit, értékeléseit, javaslatait önértékükön túl figyelemre méltóvá teszi a nézőpont sajátossága is, az, hogy mindaz, amit a térségről, illetve Magyarországról ír „a párizsi megfigyelőállás látószögéből indul el, rendez és láttat” – ahogy maga fogalmaz a kötet előszavában. Az 1994-es választásokat elemző kötetzáró publicisztika-sorozatának egyik darabjában pedig „külföldről jött, de magyar anyanyelvű és érzelmű megfigyelőnek” nevezi magát. S ha mindehhez (a zsidó–magyar származásáról is valló) *A magyar–zsidó különbözőségről* című tanulmányának egyik gondolatmenetét is figyelembe vesszük, akkor válik a nézőpont összetettsége még érdekesebbé: „A jelenkori magyar zsidó szellemiség egyik megkülönböztető jegye az univerzális eszmék iránt érzett nagyobb, s ezzel összefüggésben a sajátosan »nemzeti« kiindulópont iránti kisebb fogékonyság... Az a tény, hogy a hangsúlyozottan nemzeti irányú gondolkodásban és politikai cselekvésben a zsidók aránylag kevésbé vesznek részt, elsőre nem igényel magyarázatot, tekintettel arra, hogy őket ott többnyire nem is nézik jó szemmel. A távolmaradásnak azonban többnyire van egy szellemi komponense is, és pedig az a bizonyos csökkent »nemzeti« – az »etnikai« szó talán még pontosabban fedné a dolgot – érzékenység.” A zsidó–magyar származású, Párizsban élő emigráns politológus gondolkodásának, kutatásának egyik központi kérdése ugyanakkor a nemzet fogalma, a nemzetállamiság csapdája, a nemzetek együttélése. Az előbbiekkal feltehetően összefüggésben van az, hogy Kende Péter a tisztánlátást gyakorta nehezítő nemzeti elfogultságoktól (de érzelmeiktől is) mentesen, távolságtartással, de a szabadság és egyenlőség általános emberi ideájába ágyazottan, a liberális-demokratikus-republikánus értékrend iránti elkötelezettséggel szól minderről. Előadásmódjára a tárgyilagosság mellett a rendszerezettség s a rendszeralkotási törekvés, az elméleti igényesség és a fogalmi tisztázásra való törekvés, a sokoldalú, sokszempontú, érveket és ellenérveket ültető racionalizmus jellemző.

*

„A nemzetek, nemzetiségek és nacionalizmusok feléledése minden kétséget kizáróan a posztkommunista éra egyik legjelentősebb fejleményeként könyvelhető el” – alapítja meg Kende *A győzedelmes nemzet* című tanulmánya kezdetén, de tulajdonkép-

pen kötete kétharmadában ezzel a jelenséggel igyekszik szembesíteni olvasóit. A közép-kelet-európai társadalomfejlődés nyugatitól eltérő sajátosságainak, a polgárosodás és a nemzetivé válás eltorzult folyamatának, a jórészt ebből következően skizofrén módon megfogalmazódó nemzeti programok ütközésének jelentős történeti jellegű irodalma van már. (Lásd például Bibó István, Szűcs Jenő, újabban Kiss Gy. Csaba munkásságát!) Kende Péter a térség történelmi fejlődésének jellegzetességeit ismertnek véve egy 1988-as tanulmányában már csak a kommunizmus és a nacionalizmus viszonyát vizsgálja. Pontosan mutatja be a szovjet uralom nemzeti öntudatot és önérvényesítést lefojtó hatását, de végkövetkeztetéseit egy-két éven belül megcáfolta a történelem. Kelet-európaiak gyakorta bírálják a nyugatot, amiért oly felkészületlenül, váratlanul, megoldási tervzetek nélkül érte a kelet-európai szovjet rendszer felbomlása, széthullása. Kende maga is megfogalmazza ezt a tételt egyik későbbi írásában, miközben a saját példája teszi kérdéssé a kritika jogosságát. Miért lett volna a Nyugat felkészültebb, amikor a térség problémáiban kiugróan jártas nyugati magyar politológus is azt állítja még 1988-ban: „e régió országainak leszakadása a Szovjetunióról tehát merő utópia, hogy ne mondjam: üres képzelődés”. Az önmagának föltett kérdésre: „veszély vagy reménység a kelet-európai nacionalizmus?” azt válaszolja: „Sem egyik, sem másik.” 1994-ben aztán önkritikusan kell elismernie, hogy „a nemzeti újjáébredés először hathatósan elősegítette a kommunizmus összeomlását, majd akut veszéllyé vált a kelet-európai demokráciákra nézve” (*Kommunizmus és nacionalizmus Kelet-Európában – Utóirat 1994-ben*). Ugyanilyen (persze főként utólag nézve) érthetetlen értetlenséget árul el az általa elemzett folyamatok valóságos természetét és célját illetően, amikor a horvát, az ukrán, a moldáv, a grúz teljes különválást távoli ígéretnek minősíti 1991-ben, a szlovák függetlenségi törekvéseket pedig szélsőségesek programjának, ami csak zsarolást jelent a szövetségi állammal szemben. Ezeknél a tévedéseknél azonban fontosabb például az, ahogy ugyanabban az írásban (*A győzedelmes nemzet*) imponáló tájékozottságról és tárgyi tudásról tanúbizonyságot téve sajátosságaiknak megfelelően jellemzi és rendszerezi a 90-es évek elejének a nemzeti ébredéssel kapcsolatos eseményeit, törekvéseit, vagy az *Önrendelkezés Kelet-Európában tegnap és ma* című tanulmányában az önrendelkezéssel kapcsolatban felvetődő problémákat. Ellentmondásos ugyanakkor, hogy miközben a sokféle nemzeti jellegű törekvés különbségeit hangsúlyozza, végül publicisztikus általánosítással a „kelet-európai nacionalizmus megnyilvánulási formái”-ról beszél, ahogy más írásaiban is. Valószínűleg azért, mert szerinte „a defenzív nacionalizmus és a nemzeti expanzionizmus, sőt a sovinizta kizárólagosság is egy töről fakad.” Pedig nemcsak Illyés Gyula figyelmeztetett az alapvető különbségekre ezzel kapcsolatban, hanem Kende legfőbb hivatkozási forrása, *Bibó István* is: „Nem célszerű tehát nacionalizmusnak nevezni a nemzeti érzés vagy nemzeti tudat elemi közösségi megnyilvánulásait, sem a nemzetállamra való törekvést önmagában, sőt a nemzeti érdekeknek akár szűkebbül érvényesítését sem, hanem csakis a nemzeti közösségi tudat agresszív és uralmi megnyilvánulásait vagy a nemzettel kapcsolatos torz eszmei álláspontokat.” (*A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai*) Kende mindkét említett írása végén eljut ahhoz a lényeglátó felismeréshez is, hogy az 1989-90-es világtörténelmi változások, a kommunizmus bukása és az önrendelkezés elvének győzelme visszajuttatták Európát az 1918-as év problémáihoz, a század elején föllángoló nemzeti vetélkedésekhez, vitákhoz. Ráadásul ezek most már még fogósabbak, mert jóval több nép jutott föl a nemzeti elkülönülés szintjére, és nem látszik olyan evidens döntőbírósi fórum, hatalom, amely érvényt tudna szerezni akaratának.

A szovjet uralom megszűnése nyomán mind Keleten, mind Nyugaton fölvetődött elviekben ismét, hogy ebben az etnikailag, területileg kevert térségben a nemzeti szembenállásokat talán egy közép-európai, dunai föderáció, államszövetség oldhatná fel leginkább. Kende Péter több írásában is elveti az effajta fölvetéseket, hivatkozva azokra a megkerülhetetlen adottságokra, realitásokra, amelyek inkább a dezintegráció irányába mutatnak. A megélenkülte Közép-Európa-viták történelmi hivatkozásaival szemben a *Volt-e valaha is esélye egy dunai államszövetségnek* című esszéjében nemcsak azt jelenti ki helyesen, hogy a Monarchia soha nem volt a Duna-völgyi népek szabad föderációja, hanem abban is gaza van, hogy a kelet-közép-európai föderációnak valójában nincs is története. Voltak ugyan erre vonatkozó tervek, javaslatok, de sohasem valóságos hatalmi tényezők részéről fogalmazódtak meg, értelmiségi körökben volt ugyan divatjuk, de sohasem támaszkodhattak számottevő néphangulatra, s a gazdasági érdekekhez is alig-alig kapcsolódtak. A fölvetődő kérdésre (lenne-e egyáltalán létjogosultsága, értelme ma egy kelet-közép-európai konföderációnak?) egyértelmű nemmel válaszol, mert ez szerint csak hátráltatná azt az átfogóbb európai közeledést, ami egyedül kínál fölzárkózási esélyt a térség lemaradott és csődbe jutott országai számára. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a dunai föderáció ábrándjával való szakítás nem jelenti azt, hogy a térség országainak egymástól elkülönült politikát kellene folytatniuk: „Ellenkezőleg, az erőfeszítések egyesítése, a közös ügyek összehangolt képviselése, a regionális szolidaritás értelmében való gondolkodás és politizálás nagyon is kívánatos és szükséges. Hiszen minden történelmi tapasztalat és minden aktuális megfontolás az együttműködés mellett szól. Ezen azonban a helyzet tényleges adottságai szerint kell munkálkodni, nem pedig egy rosszul átgondolt utópia szellemében.” (Uo.) Miközben a kelet-közép-európai valóságos viszonyok feltárásával Kende tehát igyekszik kijózanítani az irreális álmok kergetőit, az összefogás szükségességére is felhívja a figyelmet. Nagy hiányossága azonban írásainak, hogy az ehhez hasonló felhívások mögül igazából rendre elmarad az argumentáció. „A Dunavölgyi megbékéléstről” alcímet viselő *Igenis, a múltat eltemetni* című alkalmi kisesszében is helyesen állapítja meg, hogy „a magyar nemzeti közösség jól felfogott érdeke azt követeli, hogy minden szempontból új lapot nyisson a szomszéd népekkel és államokkal való viszonyában”, de ehhez véleménye szerint „a múlt örökségéből» nincs mit merítenünk”. A történelmi hivatkozásokban csak a nemzeti múltba való bezárkózás és az öncélúság kultuszát látja. Ezért javasolja a múlt elfeledését, a sérelmeken való felülemelkedést, s ennél többet írástudóként – úgy véli – nem mondhat. Pedig a múlton nem lehet csak úgy, hipp-hopp átlépni, igaz, hogy történelmi igazságtételre a Duna-völgyben nem lehet számítani, de az elfojtott, ki nem beszélt nemzeti sérelmekkel, komplexusokkal számolni kell, s inkább föl kell tárni, meg kell ismerni azokat kölcsönösen, hogy aztán meghaladhatók legyenek. Másrészt a térség történelme, kultúrája nemcsak a dicsővé mitizált nemzetek szembenállásainak, gyűlölködéseinek a példatára lehet, hanem a sorsközösség, a kölcsönös egymásra utaltság, a békés együttélés, a nyelvi, kulturális szimbiózis valóságának bizonyítéka is. A közép-európai írástudónak tehát az is lehet a feladata, hogy a múlt negatív tendenciáival való szakítás szükségessége mellett az együttélés pozitív hagyományaira, értéktartalmaira hívja föl a figyelmet.

*

A nemzeti gondolatok, törekvések erősödése és egymással való újdonsült szembe-feszülése Kende figyelmét a nemzetállamok válságára is ráirányítja. A Kelet-Közép-Európával foglalkozó írásainak legfőbb mondanivalója a nemzetállamisággal való szakítás

elkerülhetetlensége, hiszen „térsegünk az elmúlt háromnegyed évszázadban a nemzetállami koncepció tévelygésének, elvadulásának és – végső elemzésben – ismétlődő kudarcainak volt a színhelye” (*Szakítani a nemzetállamisággal*). Közép- és Kelet-Európa nemzeteinek és államainak többsége 1989–90 óta, Kende szerint, az 1945 előtti állapotokhoz, a nemzetállam eszményéhez igyekszik visszatérni, ezért figyelmeztet újra és újra arra, hogy ebben a térségben a nyugatról átvett hagyományos nemzetállami sémák nem alkalmazhatók: „A homogén nemzet fixa ideája (Románia) ugyanúgy katasztrofaprogram, mint a népközösség szétszórt részeinek állami egyesítésére való törekvés”. (Uo.) Kelet-Közép-Európában is azért nincs rend – írja a kötet címadó kérdésére adott egyik válaszában –, mert tisztán nemzetállami alapon az itt élő népek együttélése nem rendezhető, s ez akadályokat állíthat az európai integrálódásuk útjába, már csak ezért is szükséges a nemzetállam alternatíváinak megkeresése. Kende gondolatmenete idáig hibátlan, de az az együttélési modell, amit különböző írásaiban megfogalmaz, több ponton is vitatható. Véleménye szerint Kelet-Közép-Európában a nemzetévtálás folyamatában a német eredetű kultúrnemzeti felfogás érvényesült, ami zsákutcába vezetett, mert a térség etnikailag és nyelvileg annyira megosztott, hogy kultúrnemzeti alapon nem hozható politikai nyugvópont. S bár itt a politikai nemzet francia változata, mely „egységes és oszthatatlan” néppé olvasztja össze a felségterületéhez tartozó lakosságot, szintén nem fogadható el, a fentiek miatt szakítani kell a nyelvi kultúr- nemzetiséggel is. A térségben nincsenek nyugat-európai típusú nemzetek, csak államhatárok által szétszabdalt „népközösségek”, amelyek „nemzeti” egyesítésre nem számíthatnak, és államok, amelyek csak részlegesen „nemzetállamok”, és kultúrnemzeti egységesülésüknek határt szab igazgatási területük etnikai-nyelvi megosztottsága, így maximális céljuk csak az lehet, hogy „nemzetközösséggé” alakuljanak. „A »nemzetközösség«, amely voltaképpen területi közösség, s ha úgy tetszik »államközösségnek« is nevezhető, a politikai nemzet kelet-közép-európai formája: »nemzet«, a politikai szuverenitás és az önkormányzat értelmében, »közösség« pedig azért, mert vegyes népszerűségű.” (Uo.) S mivel e koncepcióban a „nemzetközösségnek” egyenértékű tagja mindenki, legyen bár a többségi vagy a kisebbségi népcsoport része, Kende szerint így megoldást nyerhet a határokon túlra terjedő népközösségek kisebbségben élő tagjainak sorsa is. „E fogalmi rendszerben a székely ember tehát a magyar »népközösség« része, egyszersmind a romániai »nemzetközösség« tagja. A román »nemzet« tagja nem lehetne, minthogy az kultúrfogalom, s székelyünk a magyar kultúrához tartozik. De a magyar »nemzet« tagja sem lehet, mert politikailag az nem terjed túl az államhatárokon.” (Uo.) Ez az utolsó idézet azt mutatja, hogy bár Kende általában a fogalmi pontosságra és következetességre törekszik, nem mindig jár eredménnyel, hiszen itt például a román nemzetet kultúrfogalomként, a magyar nemzetet politikai fogalomként kezeli egymás mellett. Mesterséges konstrukciójának pedig nem csupán az a baja, hogy bevezetésekor számos (leküzdhetetlen) nehézséggel kellene szembenézni (éppúgy, mint a föderációs terveknél), amelyek egy részét a szerző maga is ismerteti, hanem az, hogy ez a logikusan felépülő, számos részgazságot tartalmazó rendszer téves alapokon áll. Először is Kende összemosza a „vérségi-faji” (amit másként organikusnak nevez) és a nyelvi-kulturális nemzetfogalmat, ami pedig nem teljesen ugyanaz: „Ha a nemzet nem politikai – azaz területi –, hanem vérségi alapon tételézi magát (s valljuk be, hogy az ún. kulturális nemzetfogalom is ebbe a kategóriába tartozik), akkor ebből előbb-utóbb a másfajúak kirekesztése következik. Más szóval a vérségi nemzetfogalom kimondva vagy kimondatlanul az *etnikai purifikáció* rejtett törekvését hordozza.” (*Politikai közösség és nemzet*)

Majd az „állampolgárral” szembeállított „organikus” nemzetfogalmat több olyan szempontból is elmarasztalja, amelyek a vérségi-faji nemzetkepcsi fogalommal szemben jogosultak lehetnek, de a nyelvi-kulturálissal nem: a res publicáival a res mythicát állítja szembe, amiből könnyen teremhet totalitárius gyakorlat és vezérkultusz; alássa az egyén morális felelősségérzetét és összegegyeztetetetlen az egyetemes emberi etika követelményeivel (Tamás Gáspár Miklós); nem képes a kívülről jövő hatások befogadására, mert minden külső hatást kárhodosnak tekint.

Másrészt nem az a baj, hogy Kelet-Közép-Európában a nemzetek nyelvi-kulturális alapon szerveződtek, nem ez vezetett a végzetes konfliktusokhoz, hanem az, hogy ugyanakkor a Nyugat-Európából importált államnemzeti törekvéseket is magukévá tették. *Szűcs Jenő* is ezt fogalmazta meg már a hetvenes évek elején: a „Staatsnation” és a „Kulturation” két alapvető strukturális modellje valójában „ideáltípusokat” fejez ki, amelyek mögött a konkrét megjelenési formák sokfélesége rejlik, sőt „határozottan egy harmadik típusként emelkedik ki Közép-Kelet-Európának az a régiója, ahol a nyelvi-kulturális mozzanat egy historizált államnemzeti koncepcióval összefonódva jelentkezik a 19. században.” („Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához), s tegyük hozzá, hogy él tovább mindmáig. A legújabb irodalomból, az egyébként Kendét és Tamás Gáspár Miklóst idéző *Bíró Gáspár* is erre hívja fel a figyelmet a 2000 folyóiratbeli tanulmányában: „A román, a szerb, a szlovák politikusok a nemzetállami önmeghatározást általában a politikai nemzetre való hivatkozással próbálják legitimálni... *Csak* hogy a politikai életben és adminisztratív gyakorlatban érvényesülő mai román, szerb, szlovák nemzetfogalom ennek épp az ellenkezője. Az említett államok közvéleménye nemzetben egyértelműen az azonos nyelvet beszélő, azonos kultúrájú egyének közösségét, azaz az organikus értelemben felfogott nemzetet érti.” (*Vadkeleti töprengések*) Nem a nyelvi-kulturális nemzetfogalom továbbélése okozza tehát a gondokat ma sem, ebből következőleg nem azzal kell szakítani, hanem az említett kettősséggel, az államnemzeti és a kultúrnemzeti alapozású nemzetfogalom egyidejű fenntartásával, egy konstrukcióba ötvözésével, az állam és a nemzet fogalmi keretének összecsúsztatásával – ahogy *Kiss Gy. Csaba* javasolja több írásában is. A politikai és a nyelvi közösség közti különbségtevést és azt hangsúlyozza Kende is, hogy: „A polgári egyenlőség és szabadság eszméje – a tágabb értelemben vett liberális eszme – összeférhetetlen a politikai szférába átvitt kultúrnemzetiséggel”, de ebből ő arra a következtetésre jut, hogy „a »nemzet« valamilyen új, Kelet-Európában is alkalmazható politikai megfogalmazás után kiált.” (*Szakítani a nemzetállamisággal*) Járhatóbbnak látszik *Kiss Gy. Csaba* javaslata, aki szintén a nemzetfogalom gyökeres reformját sürgeti, de a fentiek miatt épp ellenkező értelemben: a nemzet fogalmát a politikai mozzanatoktól, a nemzetállami értelmezésektől kell megszabadítani azáltal, hogy alapjává még inkább a nyelvi, kulturális összetartozást tesszük, s nem válik kirekesztő fogalomká, ha elfogadjuk, hogy „mint történelmileg kialakult makroközösség, mindig a sokféleség egysége”, stb. (*Közép-Európa a nacionalizmus második századának végén, Mi a magyar ma?*)

Hasonló kiindulópontokból azért jut eltérő, szembenálló következtetésekhez a kétféle gondolatmenet, mert Kende a történelmi fejlődés sajátosságaitól, a hagyományoktól, a nemzeti érzelmektől függetlenül, mindenáron politikai közösségként akarja értelmezni a nemzetet Kelet-Közép-Európában is, ami pedig itt alapvetően nyelvi-kulturális, a közös szoros önkéntes vállalására épülő szellemi-lelki közösség. Ezt mondja a minden kirekesztő és agresszív uralmi szándéktól távol álló, a liberális demokrácia

íránt viszont Kendéhez hasonlóan elkötelezett, kolozsvári irodalomtudós, Cs. Gyimesi Éva is: „A magyarság ma Európa hat államának határain belül él. Nemzeti identitását elsősorban nem politikai, hanem nyelvi-kulturális tényezők határozzák meg. A herderi kategóriákkal élve, a magyarságra nem a politikai, hanem a kultúr-nemzet fogalma illik. És ebben nem áll egyedül, hiszen Közép-Kelet-Európában más nemzetek is hasonló helyzetben vannak.” (*Honvágy a hazában*)

*

A kérdésre, hogy „Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?” a már idézettek mellett Kende ad egy olyan választ is, mely szerint: „Azért, mert az itt élő népek, politikai közösségek még nem érték el a belső stabilitásnak azt a fokát, amelynek alapjairól az igazi párbeszéd – az egyezkedés – megindulhatna.” Az együttélés, az egymás közti viszonyok vizsgálata után a kötet harmadik fejezete (*Milyen demokráciát?*) épp a belső stabilitás kérdéseit, az otthonosság-érzés belső feltételeit járja körül, középpontban Magyarországgal. Több írás is arra keres és ad választ, miért volt oly könnyű a liberális demokrácia és a piacgazdaság ideájához visszatérni, s miért oly nehéz mégis a jogállamisághoz, a működő demokráciához való visszatérés: az átalakulás a legkedvezőtlenebb gazdasági körülmények közepette megy végbe; az örökölt apparátus etikája mint visszahúzó erő van jelen, miközben hiányzik az új politikai személyzet, hiányoznak az élő hagyományok; a kommunista rendszer alapjaiban rendítette meg a társadalmat, felszámolva az öngazgatás, a civil szféra szinte minden szerveződését; a „homo sovieticus” leszokott a politikában való részvételtől, s a jogorvoslásról; a „forradalmi helyzet” miatt gyakori a türelmetlenség, a gyors megoldásokra való törekvés; a demokrácia, a jogállam intézményei még nem járatódtak be, miközben az új politikai elit intézményfétisizmusban szenved, tele van illúziókkal mind a gazdaság, mind a politikai élet önműködését illetően. Arra is indokoltan hívja föl a figyelmet Kende, hogy a demokratikus gyakorlatnak az alapelvekkel való megfeleltetéséhez nem elegendők a jog által garantált eljárási szabályok és intézmények, szükséges a „demokratikus ethosz” és az is, hogy „a hazát alkotó közösség tagjai kölcsönösen elfogadják egymást” (*A kelet-európai új politikai eliték intézményi optimizmusa*). Ezért is hangsúlyozza a demokráciára való nevelés fontosságát, s nyilván ezért idézi a *Milyen demokráciát?* című 1990-es előadás-szövegében édesapját, dr. Kende Zsigmondot, aki már 1932-ben tanítanivalóan összegezte a „jó demokrata ismérveit”.

*

A párizsi toronyból című kötetébe Kende tudatosan nem válogatta be az előző évtizedekben írott publicisztikáit, ezzel szemben most engedett a kiadói felkérésnek, és a kötet utolsó fejezeteként (*Öfelsége, a választó*) fölvette az 1994. évi választások előtt, alatt és után, jórészt a Magyar Hírlapban publikált helyzetelemző cikkeit. A könyv az eddigiek alapján minden vitatható részletével együtt az elmúlt évek olyan fontos társadalomtudományi, politikaelméleti gyűjteménye, amely a térség, illetve Magyarország közelmúltjában és jelenében tájékozódni kívánók számára megkerülhetetlen. Olyan jól szerkesztett összeállítás, amelynek egységességét, összhangját a tematikai kapcsolódásokon túl az elméleti fölkészültséggel és tárgyi tudással társuló következetesen elfogulatlan kívülálló magatartás, tárgyilagos, szenvedélymentes hangnem és szakszerű nyelvezet teremti meg. A kötetnek ezt az összhangját és egységességét töri meg az utolsó fejezet, amelyben a szerző (ahogy önmagát nevezi), „a politika elméleti művelője” gyakorta kilép eddigi „megfigyelő” szerepéből, és a gyakorlati politika alakítójává igyekszik válni, igaz, hogy csupán a nézeteinek a közzétételével, de az adott helyen és idő-

ben ez mindenképpen túlmutatott a szimpla véleménynyilvánításon. Például, amikor a választások előtt az SZDSZ iránti szimpátiát igyekeznek fölkelteni, amikor a két forduló között a Fideszt az SZDSZ jelöltjeinek támogatására, a második forduló után az SZDSZ-t az MSZP-vel való koalícióra ösztönzi. Nem véletlenül, de részben a műfaj természetéből fakadóan kerülnek előtérbe ezekben az írásokban a személyes preferenciák, értékválasztások, politikai elfogultságok és az érzelmetli, hangulatos és hatásra törő nyelvi megformálások. Például: a Fidesz nem vette észre, hogy „a magyar társadalom mélyrétegeit csak akkor érdekli a generációváltás, ha az egyszersmind az úri öslényekkel, a koporsóik tetején táncoló politikai csontvázakkal való egyértelmű szakítást is jelenti.” Ennek ellenére ezek a szövegek is számos helytálló, aktuálpolitikai érvényükön túlmutató, a jövő számára is tanulságokat hordozó gondolatmenetet és megállapítást tartalmaznak. Például: „A nemzeti közösséget végső soron egyedek és csoportok teszik ki, akik saját sorsuk alakulásán mérik, mennyire »nemzeti« vagy »népi« a kormánypolitika.”

*

Már az előző kötet utolsó esszéjében (*Talpraállni készülő nemzet*), de a mostaniban is többször megfogalmazza Kende, hogy a magyar demokrácia megerősödésének, a polgárosodásnak kulcskérdése, sikerül-e a hagyományos nemzeti önkép helyébe olyan újat állítani, amely lehetővé teszi a modern világ követelményeivel való harmonikus együttélést, amelybe a polgári életeszmény szervesen és hitelesen épül be, s amelyben a régi cél, a nemzeti és az univerzális összeegyeztetése is megvalósul végre (*Polgárosodás és nemzeti önkép*). A kérdés és a feladat most, öt év után is aktuális, mint ahogy a szerző által megjelölt lehetséges közös nemzeti program is, amelynek a polgárosult, nyitott és toleranciára képes társadalom felépítése áll a középpontjában. Csakhogy, míg akkor a felelősséget elsősorban joggal a politikai mezőny népi-nemzeti oldalán állókkal kapcsolatban lehetett fölvetni, most az MSZP-SZDSZ kormánypolitika az olyan mértékadó, baloldali liberális, szociálliberális értelmiségiek nyomatékos felelősségének kérdését veti föl, mint amilyen Kende Péter is.

GORETITY JÓZSEF

Tegnap előtt

IRODALMI UTAZÁSOK A MONARCHIÁBAN

A Monarchia - karnevál az irodalomban (1989.) és *A Monarchia a századfordulón* (1991.) után a folytatódó műhelymunka eredményeként újabb Monarchia-kötetet jelentetett meg *Tegnap előtt* (Szerkesztette: Fried István és Kelemen Zoltán, 1994.) címmel a JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke.

A Monarchia irodalma - úgy látszik - jó anyagot szolgáltat a komparatív irodalomtudomány mai művelői számára. Nemcsak azért, mert az - igaz, mesterségesen létrehozott - államalakulaton belül, az univerzalizálás monarchikus eszméjén mint közös alapon soknyelvű nemzeti irodalmak léteztek, s ez a kettősség, illetve a közös talajon kihajtott, egymástól a Monarchia összetartó ereje nélkül távol álló irodalmak szinte kínál-